

”ПЛУРАЛИЗАМ У ПРАВНОЈ МИСЛИ”
(PLURALISM IN LEGAL THINKING)

Међународни семинар, Варшава, 17–27. септембар 1991.

Правни факултет Варшавског Универзитета (*Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji*) организовао је, у сарадњи са Програмом за наставу права у Централној Европи (*Central European University External Teaching Program*) из оквира Фонда Стефан Бајтори (*Stefan Batory Trust*) из Оксфорда, научни скуп на тему ”Плурализам у правној мисли – међународни семинар о настави права у Западним демократијама” (*Pluralism in Legal Thinking— International Seminar on Teaching Law in Western Democracies*), који је одржан од 17. до 27. септембра 1991. године у Варшави (односно у туристичком центру *Pogorzel Warszawska*, двадесетак километара јужно од главног града Пољске).

Сврха овог скупа (за коју се без устручавања може рећи да је у потпуности остварена) била је ”пружање прилике за размену искустава и размишљање о приступу (настави) праву, филозофији права, социологији права и компаративном праву”, између развијених земаља Западне Европе и ”постсоцијалистичких (комунистичких)” земаља Западне Европе. Такође би се могло рећи да је по својој садржини ово био први ”прави” међународни европски научни скуп правних експерата на тему ”право у постсоцијализму”, који је одржан у једној ”постсоцијалистичкој” земљи.

Гесло семинара можда најбоље изражава мисао пољског мислиоца Станислава Ерлиха из његове познате студије *Лица плурализма* (1985): ”Као плураличку означили смо сваку савремену тенденцију друштвено–политичке мисли која се супротставља бирократском централизму, с обзиром на то да потоња искључује учешће у доношењу одлука оних на које се такве одлуке односе, односно да намеће имплементацију ових одлука независно од тога да ли су их прихватили они на које се непосредно односе. Свака тенденција која се супротставља униформизацији јавног живота је плуралистичка. Плурализам није особеност неког посебног друштвено–политичког система или облика власти, која их разликује од осталих. Напротив, антиномија дегенерисаног, униформистичког централизма и плурализма, јавља се у свакој историјској епохи (...). Сходно томе, мора се јавити и у историји друштвено–политичке и друштвено–економске мисли”(1).

Заслуга за успешно остварење активности скупа припада директору Програма из Оксфорда, Збигњеву Пелчинском (*Zbigniew Pelczynski*) и међународном ”Стручном академском одбору” (*Advisory Academic Committee*, којег чине: *Stanislaw Elrich*, Варшавски универзитет; Лав С. Левич, Универзитет у Санкт Петербургу; *Zbigniew Pelczynski*, Оксфорд; *Jerzy Rajski*, Варшавски универзитет; *Joseph Raz*, *Balliol College*, Оксфорд; *An-*

(1) Stanislaw Ehrlich, *Oblicza pluralizmu*, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1985, стр. 405.

drzej Stelmachowski, председник Сената Републике Пољске; *Robert Summers*, *Cornell Law School*, Итака, САД и *Anna Turska*, Варшавски универзитет) (2).

На семинару је учествовало двадесетак реномираних предавача и педесетак учесника из 17 земаља (3). На овом скупу су, између осталог, успостављени стручни и колегијални контакти са представницима универзитета из Естоније и Литве, односно Јерменије, као и других источноевропских универзитета, посебно из Твера, Минска, Кијева, Букурешта и Тиране.

Током рада семинара детаљно су обрађене посебне теме скупа у излагањима предавача, нарочито у оквиру дискусије на "округлим столовима" и "радионицама" (*workshops*).

У оквиру уводних излагања, обрађене су подтеме: *Pluralism and ideology of criminal law* (проф. *Lech Falandysz*, Правни факултет Варшавског универзитета); *Revolution and law in 20th. century Europe* (проф. *Hubert Izdebski*, Правни факултет Варшавског универзитета); *Axiological foundations of the constitution in times of reform; the Polish case* (проф. *Piotr Winczorek*, Правни факултет Варшавског универзитета).

У оквиру теме *Природа права* (*Nature of law*) обрађене су подтеме: *Is law a system of rules — debate between H. L. A. Hart and R. Dworkin* (проф. *John Gardner*, *All Souls College — Oxford*); *Law and morality — selected topics* (проф. *Wieslaw Lang*, Универзитет Николај Коперник, Турин); *The changing world requires new approaches to the essence of law* (проф. Нено Неновски, Институт за државу у право при Бугарској академији наука, Софија).

У оквиру теме *Владавина права* (*Rule of law*) обрађене су подтеме; *On rights and the rule of law* (*J. Gardner*); *The rule of law; in defence of an ideal* (проф. *Jacek Kurczewski*, Правни факултет Варшавског универзитета); *Five obstacles to building the rule of law — from the experience of the practice of the Polish Ombudsman* (проф. *Ewa Letowska*, пољски "омбудсман", односно "ombudswoman").

У оквиру теме *Филозофија права и социологија права – искуства и перспективе у настави* (*Philosophy of law and Sociology of law — experiences and perspectives in teaching*), обрађене су подтеме; *Philosophy of law and sociology of law — a British approach* (проф. *Roger Cotterrell*, *Queen Maey Westfield College, University of London*); *Philosophy of law and sociology of law in Hungary* (проф. *Csaba Varga*, Институт за правне и управне науке Мађарске Академије наука, Будимпешта).

У оквиру теме *Право и његова примена у савременој Европи* (*Law and its implementation in contemporary Europe*); обрађене су подтеме; *The process of complex decision making in the production of European legal norms* (проф. *Andre—Jean Arnaud*, *Direktor de recherches — Centre national de recherches sociales (CNRS), Paris*); *Scientific director — International Institute for the sociology of law, Onati*); *Is Dutch penal policy as tolerant as they say* (проф. *Erhard Blankenburg*, *Vrije Universiteit, Amsterdam*).

(2) Посебна заслуга, свакако припада и колегама са Правног факултета Варшавског универзитета, пре свега професору Томашу Ставецком (*Tomasz Stawelski*), као и колегама Вијеславу Стаскиевичу (*Wieslaw Staskiewicz*) и Томажу Козловском (*Tomasz Kozlowski*) и њиховим сарадницима.

(3) Из наше земље учествовале су и колеге са универзитета у Новом Саду, Загребу и Љубљани.

У оквиру теме Лице права – друштвени и теоретски аспекти (Faces of Law — social and theoretical aspects) обрађене су подтеме: *Pluralism as a necessary step towards the future law of Europe* (A. J. Arnaud); *Moral neutrality of law* (проф. Wojciech Sadurski, University of Sydney, Аустралија).

У оквиру теме Социологија права – изазови теорије и емпиријских истраживања (Sociology of law — challenges for a theory and empirical studies), обрађене су подтеме: *Comparison of legal cultures; The Netherlands. Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic* (E. Blankenburg); *New forms of the law and the social aspects of economic reforms* (проф. Grazyna Skapska, Социолошки институт Јагелонског универзитета, Краков).

У оквиру теме Право и процеси друштвеног и политичког преображаја (Law and processes of social and political transformation) обрађене су подтеме: *Law and social change* (R. Cotterrell); *On law and social change* (проф. Maria Borucka—Arctowa, Институт политичких наука Јагелонског универзитета, Краков); *The problems of limits of law* (проф. Krzysztof Paleski, Институт политичких наука Јагелонског универзитета, Краков); *The changing role of comparison between East and West European laws* (проф. Ulrich Drobnig, Max Plank Institut, Хамбург).

У оквиру теме Упоредно право (Comparative law) обрађене су подтеме: *Civil and criminal process in Great Britain* (judge George Dorby, Лондон); *Revival of commercial law in Eastern and Central European states; the role of comparative law* (проф. Jerzy Rajski, Правни факултет Варшавског универзитета); *Equality and liberty in a liberal law* (W. Sadurski), као и још неке подтеме.

У оквиру теме Право и легитимитет (Law and legitimacy), обрађене су подтеме: *Contemporary approaches to the legitimacy of law* (G. Skapska); *Legitimacy of law and the legitimacy of political systems* (проф. Wojciech Lamontowicz, Правни факултет Варшавског универзитета).

Осим обимног и веома добро одабраног материјала, који су колеге са Варшавског правног факултета припремили за учеснике семинара, посебну пажњу заслужује студија пољског аутора Адама Подрогерцког *Social Oppression* (4) о "садржини и техници идеолошке репресије у тоталитарним режимима комунистичке провенијенције", с посебним освртом на улогу права (правног система) у остваривању овог циља.

Илустрације ради, у овој студији се, између осталог, истиче: "Инсталација невидљивог унутрашњег агенса (internal agent) друштвене контроле који стално врши евалуацију, вредновање, праћење и надзор (monitoring), као и могуће сопствено санкционисање сопственог понашања, много је суптилнији, ефикаснији и продорнији облик контроле сопствених односа са другима од најсофистициранијих спољних интервенција (...) Може се утврдити преломни тренутак који је био пресудан у историји репресије; прелаз од примене (физичких) казни ка успостављању режима надзора (surveillance). (...) То је био тренутак када је постало јасно да је ефикасније и делотворније, у смислу економичне употребе моћи, ставити људе под режим праћења и надзора, уместо да се подвргавају одговарајућим казнама (5).

(4) Адам Подрогерцки, *Social Oppression*, Ottawa University, Department of Anthropology and Sociology, Ottawa, 1991.

(5) Адам Подрогерцки, *Social Oppression*, стр. 43.

У односу на право, у студији се, између осталог, констатује: "Према традиционалној концепцији права, оно обавезује када се обе стране у питању сагласе да утврде своја одговарајућа права и обавезе (...) За право у тоталитарним земљама најважнија је карактеристика да оно нема само социо–психолошке импликације, већ и да директно утиче на саму суштину теоријског поимања права. (...) Суштина функционисања права у тоталитарним системима огледа се у томе да је дејство (validity) правне норме у овим системима лишено сваке сопствене аутономије и да оно у потпуности зависи од политичке садржине и друштвено–политичке праксе која делује на норму. Иако се начело владавине права на површини поштује у посттоталитарним системима, дубоко укоревени организациони механизам у стварности остаје нетакнут. (...) Независно од политичке репресије која је посебно обележје тоталитарних друштвено–политичких система, ови системи генеришу стално стање несигурности, анксиозности и рањивости (vulnerability). Ово социо–психолошко стање ствари пружа онима који имају моћ много више погодности у употреби репресије у односу на оне над којима се влада" (6).

Међународни семинар "Pluralism in legal thinking", са упоредном анализом стања "правне науке и наставе права на универзитетима" у земљама "западне демократије", с једне, и у "постсоцијалистичким (комунистичким)" земљама Европе, с друге стране, било је нешто што свакако није требало пропустити.

Стеван Лилић

СИМПОЗИЈУМ "ПРАВНА ДРЖАВА – ПОРЕКЛО И БУДУЋНОСТ ЈЕДНЕ ИДЕЈЕ"

Die Tagung "Rechtsstaat — Ursprung und Zukunft einer Idee"

На Правном факултету у Београду је у сарадњи са Културним и информативним центром Западне Немачке 26. и 27. септембра 1991. године одржан симпозијум посвећен идеји правне државе, њеном пореклу и њеној будућности. Симпозијум је замишљен као научни допринос расветљавању ове значајне и актуелне теме, а организован је поводом прославе стопедесетогодишњице постојања Правног факултета. То је један у низу сличних научних скупова посвећених прослави овог значајног културног и друштвеног јубилеја нашег народа.

У току дводневног научног рада на симпозијуму, реферате су поднели професор др Вернер Кравиец (Werner Krawietz), професор Ерхард Денингер (Erhard Denninger) и професор др Улрих Пројс (Ulrich Preuss) као гости, а у име домаћина професор др Стеван Врачар, професор др Коста Чавошки, професор др Драгољуб Поповић, доцент др Јовица Трукуља, асистент мр Един Шарчевић и асистент мр Јасминка Хасанбеговић. После сваког научног саопштења вођен је разговор, док је на крају симпозијума организована генерална дебата. У раду симпозијума активно су учествовали, поред референата, и угледни професори Правног

(6) Адам Подрогерцки, *Social Oppression*, стр. 111–116.

факултета у Београду и правних факултета у Србији, као и угледни научници, јавни и културни радници.

Симпозијум је отворио професор др Данило Баства, који је у својству председавајућег поздравио учеснике и госте и подсетио их на смисао и значај обележавања јубилеја Правног факултета у Београду, поводом којег је организован симпозијум о правној држави. Истичући велики допринос немачке теорије стварању развијене теорије правне државе, професор Баства је упутио речи захвалности угледним гостима из Западне Немачке, на показаном разумевању и спремности за сарадњу и замолио др Хансјерга Ајфа (Hansjörga Eiffa), амбасадора Западне Немачке у Београду, професора др Мирослава Петровића, декана Правног факултета у Београду и др Дитера Милера (Dietera Müllera), директора Културног и информативног центра Западне Немачке у Београду, да својом поздравном речју званично отворе симпозијум.

Поздрављајући угледне госте и учеснике симпозијума, др Хансјерг Ајф је указао на везе Немачке и Србије, а посебно на везе немачких и српских научника, правника и студената права. Ти мостови сарадње допринели су да се у Немачкој боље упозна српска правна наука, њен развој и резултати који су интересантни и значајни. Др Хансјерг Ајф је изразио своје уверење да ће симпозијум осветлити идеју правне државе, везе правне државе и социјализма и кризу правне државе у Југославији.

У својој поздравној речи професор др Мирослав Петровић је подсетио на везе немачких и српских професора права, од којих су многи своје знање стицали на универзитетима у Хајделбергу, Дрездену, Минхену и другим познатим правним научним центрима у Немачкој. Те везе нису никад прекинуте, јер је тежња да се одговори на питање шта треба учинити да идеја постане стварност заједничка свим истинским научницима. Изражавајући уверење да овај симпозијум наставља такву драгоцену тежњу, професор Петровић је упутио речи захвалности гостима из Немачке, јер су они међу ретким позваним учесницима који су одржали реч и одазвали се позиву да учествују у прослави јубилеја Правног факултета у Београду.

Захваљујући се на лепим речима, др Дитер Милер је у име института "Гете" и Културног и информативног центра, представио циљ ових установа, које су спремне за сарадњу са свим партнерима који су заинтересовани за проучавање актуелних научних, политичких и друштвених питања. Др Дитер Милер је свим учесницима и гостима симпозијума пожелио успешан рад.

Научни и радни део симпозијума отворио је својом уводном речју академик професор др Радомир Лукић. Поздрављајући госте из Немачке, професор Лукић је подсетио присутне на међусобне везе и утицаје који потичу још из средњег века, у којем је Србија била развијена и богата држава, као и на каснији велики утицај немачке науке на српску науку у XIX веку. Тај утицај постоји и данас, иако у много мањој мери. Што се тиче правне државе, професор Лукић је истакао да је реч о актуелној теми која је интересантнија са политичког и идеолошког становишта него са становишта права, јер је свака држава у формалном смислу правна установа чија је делатност регулисана правним нормама. Тема о правној држави, стога, има смисла само ако је реч о држави која хоће да буде демократска и о једном посебном типу демократског права којег нема, а које је пожељно у диктаторским државама. Такво демократско

право не може да постоји без демократске свести, па је борба за правну државу у ствари борба за демократски преображај друштва.

У преподневном делу првог радног дана, реферате су поднели проф. др Вернер Кравиец и проф. др Стеван Врачар. Први референт на симпозијуму, професор Вернер Кравиец, поднео је реферат под насловом *Друштвена правила игре и право у перспективи теорије система* (Soziale Spielregeln und Recht in systemtheoretischer Perspektive). Полазећи од става да право није само императив, већ и један сложени информативно–комуникациони систем, професор Кравиец је проблем одређивања појма правне државе и проблем одређивања стварности правне државе анализирао са становишта основа важења правне државе, односа права и државе и односа права и друштва. Основ правне државе професор Кравиец налази у постојању правних устава, систему поделе власти, владавини закона и права, гаранцијама основних људских права и судским гаранцијама, које повезује са правним начелима сразмерности, забрани пристрасности, правичности итд. Што се тиче међусобних веза права, државе и друштва, оне се могу посматрати и у оквиру замишљених социјално–кибернетских модела за придржавање правних правила, које развијају теорија о институцијама и теорија о системима. Један такав модел показује да норме и право настају у социјалним интеракцијама које подлежу верификацији у информативно–комуникацијским системима. Стога је потребно разликовати улогу државе и државног права од улоге друштва и друштвеног, тј. природног друштвеног права. У том односу држави као "великоорганizacionској бирократији" припада место "нотара" који прати интеракције у друштву и подлеже информативно–комуникацијским системима. Таквој стварности правне државе не одговара стање у земљама Источне Европе, па професор Кравиец закључује да демократским променама у тим земљама може да се успостави пре "нормално друштво" него модерна правна држава.

Следећи референт, професор Стеван Врачар, поднео је реферат под насловом *Правна држава и државно право* (Rechtsstaat und Staatsrecht). Проблематику правне државе и државног права професор Врачар је изложио у три велике проблемске целине које се односе на правну државу, државно право и на међусобно прожимање правне државе и државног права. Према професору Врачару, правна држава може бити само модерна, институционализована и демократизована држава, а државно право саставни део модерног, институционализованог и демократизованог права. У том смислу, концепт "државног права" представља и изражава настојање и одређена достигнућа на путу успостављања што "објективније правне регулације", како би се право што "потпуније и прикладније повезало са примереном му државом". Што се тиче међусобних веза правне државе и државног права, професор Врачар сматра да су оне такве да се може говорити не само о "језичко–логичкој", већ и о "стварносној" корелацији, која је потврђена истицањем "државноправног поретка", па је свако суштинско и појавно унапређивање "правности државе" праћено и суштинским унапређењем "државности права". Другим речима, постепено и сложено консолидовање "правне државе" и "државног права", у виду модерног државноправног поретка, представља истинско афирмисање њиховог стварног бића и идентитета.

У поподневном делу првог радног дана симпозијума реферате су поднели професор др Ерхард Денингер, асистент мр Един Шарчевић и асистент мр Јасминка Хасанбеговић.

У реферату под насловом *Границе и угрожавања правне државе* (Grenzen und Gefährdungen des Rechtsstaates) професор Денингер оцењује да правна држава представља "крхко уметничко дело" и истиче да идеја о владавини права и закона у правној држави зависи од "избалансираности" државне власти и права. Та танана равнотежа трпи четири главне врсте "оптерећења", које преко правних установа препознајемо као "патологију модерне правне државе". Прво оптерећење, или комплекс проблема, односи се на правне норме и, поједностављено речено, на "логички претеране захтеве за повећањем броја правних норми"; друго на "идеолошке и програмске изазове" са којима се суочава правна држава, јер и модерна правна држава почива на претпоставкама које не може да гарантује; треће на "технолошко-еколошком угрожавању" правне државе старим и новим технологијама које уништавају животну средину, а правну државу стављају пред сасвим нове изазове; и, четврто, "економско преоптерећење", које се своди на питање да ли захтеви за учинком у добротворној и социјалној држави "социјалне праведности" могу да се објасне и оправдају поступцима државе "грађанско-либералног" типа. Према професору Денингеру, "преоптерећења" и изазови правној држави озбиљно доводе у питање њен прокламовани концепт, јер њихово уклањање захтева све интензивније интервенције у сфери грађанских слобода, што је супротно самој идеји модерне демократске правне државе.

Следећи референт, асистент Един Шарчевић, поднео је реферат под насловом *Проблематизација методолошког приступа правној држави: правна држава и ауторитарна држава* (Die Problematisierung der methodologischen Annäherung an den Rechtsstaat: Rechtsstaat und autoritärer Staat), у којем се правна држава схвата као заштита "социјално-правних вредности". Ова страна правне државе другачије се може свести на питање могу ли се принципи правне државе протезати само на тзв. западни културни круг. То питање је утолико значајније уколико се и резултати национал-социјалистичке теорије правне државе могу, такође, приписати таквој једној идејној, културној и научној оријентацији земаља Западне Европе. Стога је потребно разликовати правну државу од правне државности, која може и не мора наликовати правној држави. Пошто идеја правне државе не може да потре силу, сили је потребан морал поникао на најбољим европским традицијама хуманистичке оријентације. Стога се ни народна, ни нацистичка држава, не могу сматрати правим правним државама, већ њиховим "перверзним" издањима.

У реферату асистента Јасминке Хасанбеговић *Реторички карактер права и правност државе* (Der rhetorische Charakter des Rechts und die Rechtlichkeit des Staates), истакнута је идеја да су владавина права и правна држава синоними, јер добра је само она владавина у којој влада право. Посматрано из "савременог угла", с друге стране за истину није важна дилема да ли треба да владају закони или људи. Исто тако, право на непослушност има и у владавини права свако ко је "исцрпео правне могућности (безуспешне) заштите неког свог основног права (или слободe), а сматра да је оно повређено или негирано", јер непослушност у порецима који нису пореци владавине права, увек има исту сврху - "освајање неког људског права или слободe". Стога, правна држава по-

стоји само ако остварује слободу и права грађанина. Таквој правној држави својствени су и одговарајући идејни, друштвени, организациони и технички принципи у којима се преламају посебно важни и сложени државноправни проблеми, какав је случај, на пример, са сувереношћу такве државе. У сваком случају, концепција правне државе као владавине права, подразумева и захтева демократију у формалном и материјалном смислу, рационални легитимитет власти и томе примерен конституционализам.

У преподневном делу другог дана симпозијума реферате су поднели професор др Улрих Пројс и доцент др Јовица Тркуља.

У реферату *Улога правне државе у трансформацији посткомунистичких друштава* (Die Rolle des Rechtsstaates in der Transformation postkommunistischer Gesellschaften) професор Пројс правну државу посматра у светлу слома комунизма друштава Источне и Средње Европе, у којима су већ оштро испољена раслојавања и сукоби најразличитије врсте и, насупротив њима, захтеви за интеграцијом, нарочито у погледу вођења и управљања моделом привредног система који се заснива на класичним тржишним принципима. У светлу наведених противуречних тежњи, посебно значајно изгледа трећа категорија проблема, који се односе на институционалне облике преласка са комунистичке владавине на различите верзије конституционалне демократије и на однос према правној држави. Према професору Пројсу, поступак преласка из једног у други систем друштвеног организовања на новим уставним основама треба да буде потчињен принципима правне државе, међу којима је основни да нико није изнад закона, па ни законодавац. Правна држава треба, другим речима, да ослободи спутане друштвене потенцијале који неће ићи науштрб већ материјализованих добара, што је посебно уочљиво у области "имовинских позиција" и њиховог прелажења у облике који су примерени законима тржишне привреде. Упркос огромним имовинским преслојавањима у друштвима Источне и Средње Европе, до сада нису створени адекватни правни основи који би легално и без великих социјалних потреса обезбедили "реституцију капиталистичког својинског поретка". Тако се долази до парадоксалног исхода да пут до правне државе захтева политичке одлуке које би тешко могле задовољити мерила правне државе.

Следећи референт, доцент др Јовица Тркуља, поднео је реферат под насловом *Реал-социјализам и правна држава* (Der real-existierende Sozialismus und der Rechtsstaat). Указујући да је реч о "споју немогућег", доцент Тркуља у реферату говори о природи реал-социјалистичких друштава, о путу од ауторитарно-бирокартске до либерално-индивидуалистичке правне државе, као и о ауторитарном негирању правне државе, при чему посебну пажњу посвећује проблемима доминације политичке власти у социјализму, која реалсоцијалистичку државу чини антиподом правне државе. Што се тиче успостављања правне државе на "развалинама реалсоцијализма", неопходно је да се успоставе извесни нужни и довољни услови за конституисање правне државе у тзв. (пост) реалсоцијалистичким земљама, као што су ограничење власти правом и правно институционализована заједница у којој су права и слободу мера њене правности, демократске институције и правни плурализам, конституисање грађанина и гаранције слобода и права човека, правна сигурност и једнакост, принцип поделе власти, слободно тржиште и сл. При томе се као битни моменти за успостављање правне

државе у тим земљама појављују ослобађање економије од туторства политике, демократија и систематска контрола носилаца политичке власти, напуштање концепта диктатуре пролетаријата, конституисање и еманципација грађанина, подела власти, независно судство и цивилно друштво. Сви поменути услови и моменти, према оцени доцента Трукуље, не значе још да је у тим друштвима збиља и успостављена правна држава која, као и владавина права, представља пробни камен ваљаности промена у друштвима (пост)реалсоцијализма.

У наставку радног дела другог дана симпозијума, реферате су поднели професор др Коста Чавошки и професор др Драгољуб Поповић.

У реферату под насловом *Природно право, владавина права и тирански закони* (Naturrecht, rule of law und tyrannische Gesetze), професор Чавошки истиче да неправични, изопачени и тирански закони представљају "проклетство људског рода". Њих је одувек било, "а и наша генерација, нарочито у Источној Европи, није их била поштеђена". Како су то, међутим, по правилу били важећи, позитивни закони које намеће суверена власт, у филозофији и теорији су до данас остала актуелна питања да ли треба поштовати такве законе и на шта се ваља позвати када се таквим законима ускраћује послушност. Одговор на прво питање је дат већ у Софокловој *Антигони*, а касније, са превлашћу правног позитивизма, у оквиру идеје о владавини права, при чему се помно разматра однос позитивног према природном праву. Што се тиче владавине права, ваљаност позитивног законодавства и права је условљавана његовом моралношћу која се обично подводи под појам правде. Ове идеје су снажно представљене у најзначајнијим правно–политичким документима нове грађанске класе и у каснијим документима светске заједнице. Што се тиче основа за ускраћивање послушности тиранским законима, професор Чавошки запажа да је право на побуну примереније старим режимима. Од њега, међутим, треба разликовати право на непослушност која може постојати само у демократији у којој постоји слобода јавности, које нема без правне свести и правне културе грађана. У таквим друштвима јавно мњење у праву види главно ограничење могуће самовоље власти. У ауторитарним и тиранским режимима управо је убрнато: право постаје пуко средство којим власт контролише грађане и нема готово никаквих могућности да се ваљана правна свест уопште створи, а камоли да буде било каква противтежа власти.

У реферату под насловом *Одређење појма правне државе код српских професора права у XIX веку* (Die Bestimmung des Rechtsstaatbegriffs bei den serbischen Rechtsprofessoren im XIX Jahrhundert), професор Поповић је изнео схватања правне државе у српској правној науци која су одликовала најистакнутије писце у прошлом веку. Том приликом посебно су испитивана и приказана схватања српских професора права, који су највише утицали на правну науку и на обликовање правне свести народа. Различита схватања о правној држави професор Поповић разврстава на две главне групе. Првој групи припадају она схватања која правну државу одређују преко државног циља, какав је случај са схватањима Димитрија Матића, Милоја Лешњанина, Стојана Марковића и Јакова Ненадовића. Другој групи припадају професори права и писци који правну државу одређују преко начина вршења државне власти, какав је случај са Војиславом Вељковићем и Глигоријем Гершићем. Оваква оријентација је настављена и у првој половини XX века, када Миливоје Марковић пише кратку монографију у којој излаже потпуно заокружено

схватање правне државе. Централно место правна држава заузима и у делу Слободана Јовановића, који у свом делу о држави користи искључиво израз *правна држава*. У сваком случају, одређивање правне државе преко начина вршења државне власти, може се сматрати млађим и модернијим, иако је, као и прво гледиште о правној држави, и оно било плод утицаја немачке правне мисли на српску науку.

После сваког излагања референата вођен је жив разговор, у којем су постављана питања, изношена властита виђења појединих проблема, изношена запажања која су допуњавана и илустрована примерима из науке и правне праксе и давани одговори. На крају симпозијума организована је генерална дебата у којој је, поред референата, узео реч велики број професора права, научника и других угледних учесника симпозијума. У разговору на генералној дебати дотакнута су многа актуелна научна и друштвена питања везана за идеју правне државе, њен појам, границе, могућности и стварносно постојање у историјском и савременом смислу речи, као и проблеми везани за успостављање модерне правне државе у друштвима Средње и Источне Европе. Генерална дебата је била прилика да се настави и заврши разговор учесника започет након излагања сваког референта у току самог рада симпозијума. Високом научном нивоу симпозијума допринели су посебно академик професор др Радомир Лукић, професор др Божидар Марковић, професор др Славољуб Поповић, професор др Јелена Даниловић, професор др Драгољуб Кавран, професор др Данило Баста, професор др Милан Подунавцац, др Лидија Баста, доцент др Зоран Томић, доцент др Драган Митровић и други учесници и угледни гости симпозијума. Из њихових излагања произлази да је свака држава правна организација, али да свака држава као правна организација још није и правна држава. Правна држава, наиме, може бити само развијена савремена демократска држава која обезбеђује политичка права, слободе и једнакост грађана пред правом. Том циљу су подређена и организационо-техничка решења и средства контроле у таквој држави, иако она сама по себи не гарантују да ће због тога збиља и постојати правна држава. Стога, ред и мир, као основне вредности правне државе, почивају пре на одговарајућој правној свести и правној култури, него на одговарајућим заштитним механизмима који могу постојати и тамо где правна држава постоји само формално. Правна држава, другим речима, претпоставља и захтева постојање релативно аутономног развијеног друштва, које је чини и најразумнијом и најправеднијом државом. Правна држава је, исто тако, одређена и деловањем природних и економских закона, научним сазнањима, људским уверењима и заблудама, религијским учењима, метафизичким вредностима, организованом силом и начином њеног коришћења итд, што представу правне државе посебно усложњава и, тамо где постоји, приказује је збиља као крхку уметничку творевину, подложну различитим "оптерећењима", која постоје како у друштвима Западне Европе, тако и у друштвима Средње и Источне Европе, у којима се тек предузимају одговарајући кораци ка успостављању модерне демократске правне државе.

Затварајући симпозијум о правној држави, др Дитер Милер и професор др Данило Баста су у својим завршним речима изразили задовољство током и резултатима симпозијума, износећи уверење да разговор о правној држави не може имати краја и наду да ово неће бити једини разговор такве врсте. Том приликом је договорено да реферати

са дискусијом буду објављени у одговарајућим правним публикацијама у нашој земљи и у Немачкој, што само може допринети бољем познавању, разумевању и сарадњи између српских и немачких правних научника.

Све време рада симпозијума било је обезбеђено квалитетно симултано превођење, што је, такође, помогло успешном раду свих учесника и обезбедило висок научни ниво целог симпозијума.

Таквом нивоу било је примерено интересовање и посета професора права, научника и других угледних јавних и културних радника, који су се одазвали позиву да учествују у научном обележавању великог јубилеја Правног факултета у Београду – стопедесетогодишњици његовог постојања.

др Драган М. Митровић